

Krzysztof Bobrowski, Krzysztof Ostaszewski
Zespół Profilaktyki i Leczenia Uzależnień
Pracownia „Pro-M”
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

FUNKCJE EWALUACJI PROGRAMÓW PROFILAKTYKI ALKOHOLOWEJ NA PRZYKŁADZIE WYNIKÓW BADAŃ PROGRAMU „NOE + ELEMENTARZ”

WPROWADZENIE

Nasze publikacje wyników badań oceniających skuteczność realizacji na warszawskim Bemowie programu profilaktyki alkoholowej „Noe + Drugi Elementarz” (1, 2) spotkały się z dość dużym zainteresowaniem ze strony autorów i animatorów programu, a także innych osób zajmujących się problematyką działań profilaktycznych. Podczas wielu spotkań mieliśmy okazję prezentować wyniki badań i uczestniczyć w bardzo interesujących dyskusjach nad interpretacją wyników i wnioskami użytecznymi dla dalszego rozwoju działań profilaktycznych. Na przykładzie tych doświadczeń chcemy przedstawić podstawowe funkcje, jakie spełnia, czy też może spełniać, ewaluacja programów profilaktycznych, zaprezentować korzyści ale i pewne kłopoty, jakie animatorom działań profilaktycznych może przynosić ewaluacja. Poddamy także dyskusji jeden z zasadniczych problemów w tym obszarze: jakiej skuteczności możemy spodziewać się po programach profilaktyki alkoholowej, a szczególnie jaka skuteczność może stanowić uzasadnienie ich finansowania? Odniesiemy się w ten sposób do wybranych zagadnień związanych z interpretacją wyników badań nad skutecznością działań profilaktycznych.

Ewaluacja jako droga do poznawania i doskonalenia programu

Poznawaniu i doskonaleniu programu służy przede wszystkim zbieranie informacji określane jako „ewaluacja procesu”, a jego celem jest poszukiwanie odpowiedzi

na różne pytania dotyczące procesu realizacji programu. Ewaluacja procesu ma duże znaczenie szczególnie wtedy, gdy program znajduje się dopiero w fazie konstrukcji, a odpowiedzi na pytania badawcze służą temu, by program uzyskał właściwy kształt. Jeżeli natomiast program jest już dobrze przygotowany do realizacji, istotna staje się przede wszystkim ocena korzyści (skutków), jakie przynosi realizacja programu, czyli tzw. „ewaluacja wyników” (4). W takim przypadku badanie procesu realizacji programu służy głównie kontrolowaniu, czy realizacja programu jest pełna, czy nie odbiega od standardów określonych przez autorów programu.

Nasze badania programu „Noe + Elementarz”, choć uwzględniały ewaluację procesu, ukierunkowane były na ewaluację wyników, ponieważ oba programy miały już określony kształt i od dawna były szeroko stosowane w całym kraju. Te badania, ukazując szereg pozytywnych efektów, wskazywały jednocześnie na pewne ograniczenia analizowanych działań profilaktycznych (1). Z ograniczeń wymienić należy przede wszystkim to, że nie wykazano wpływu programu „Noe + Drugi Elementarz” na zmniejszenie częstości picia alkoholu przez uczniów w badanych klasach – siódmych i ósmych. Poza tym sugerowano animatorom ostrożność w upowszechnianiu programu wśród uczniów klas ósmych lub starszych w takim kształcie, jak na Bemo wie, ze względu na możliwe paradoksalne (przeciwnie do oczekiwanych) reakcje uczniów, głównie chłopców, polegające na częstszym sięganiu po alkohol.

Efekty pozytywne odnotowane w naszych badaniach to: wzrost wiedzy u uczestników programu na temat wpływu alkoholu na funkcje zmysłowe i motoryczne człowieka, wpływ programu na zgłaszanie się po pomoc uczniów mających problem alkoholowy w rodzinie oraz na ograniczenie używania niektórych substancji psychoaktywnych przez uczniów klas ósmych. Odnotowano jeszcze jeden ciekawy efekt: podjęcie przez 70% młodzieży uczestniczącej w programie próby całkowitego niepicia alkoholu przez okres dwóch miesięcy. Według relacji uczniów, którzy podjęli próbę niepicia, 3/4 spośród nich zakończyło próbę sukcesem. Wynik ten nie znalazł odzwierciedlenia w bezpośrednim pomiarze częstości picia w całej grupie uczestników programu. Okazało się bowiem, że do próby niepicia nie przystępowały raczej osoby pijące często alkohol. W związku z powyższym można powiedzieć, że program, nie mając widocznego wpływu na uczniów stosunkowo często pijących alkohol, jednak wzmacniał korzystne postawy i zachowania młodzieży niepijącej lub rzadko pijącej alkohol.

Wynikami naszych badań bardzo byli zainteresowani autorzy, a także spora grupa instruktorów i realizatorów obu programów. Już od dłuższego czasu upominali się oni o wiarygodne informacje na temat skuteczności programów, którym poświęcili swój czas i zaangażowanie. Wyniki ewaluacji mogły stanowić dla nich ważną informację zwrotną oraz posłużyć im do doskonalenia programów.

Najważniejsze wyniki i wnioski z ewaluacji programu „Noe + Elementarz” zostały przedyskutowane podczas seminarium, w którym wzięli udział instruktorzy i główni animatorzy programów „Noe + Elementarz” oraz kierownictwo Państwowej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych. Przebieg dyskusji na tym seminarium został szczegółowo opisany przez K. Wojcieszka (18). Ponadto, we współpracy z A.

Arendarską, przeprowadziliśmy cykl spotkań z instruktorami Elementarza, podczas którego informowaliśmy o najważniejszych wynikach i wnioskach z naszych badań. Wyniki ewaluacji spotkały się z rzeczowym przyjęciem ze strony instruktorów obu programów. Niektóre z nich stanowiły badawcze potwierdzenie tego, co instruktorzy obserwowali w swojej pracy, na przykład niepokojące reakcje części chłopców uczestniczących w programie Elementarz. Z zainteresowaniem i powszechną akceptacją zostały przyjęte wnioski zmierzające do poprawy skuteczności programu.

Po pierwsze, kwestia włączenia rodziców do programu Elementarz. Wyniki ewaluacji dowodzą, że znaczna część rodziców uczestniczyła przynajmniej w jednym spotkaniu organizowanym w związku z realizacją Elementarza. Okazało się jednak, że tylko znikoma część młodzieży wiedziała o tym, że ich rodzice brali udział w takich spotkaniach. Był to prawdopodobnie nie zamierzony efekt rozdzielnego traktowania przez realizatorów Elementarza tych części, które są przeznaczone dla młodzieży oraz Programu Profilaktyki Domowej przeznaczonego dla rodziców. Być może wynikało to z organizacji programu. Można bowiem przyjąć, że większość nauczycieli-realizatorów Elementarza przeprowadzała spotkania z rodzicami w ramach rutynowych wywiadówek, o czym uczniowie nie byli informowani i, w związku z tym, nie zdawali sobie sprawy z różnicy pomiędzy zwykłą wywiadówką a spotkaniem na temat problemu picia alkoholu. Animatorzy i instruktorzy Elementarza zgadzali się z nami, że należy znaleźć sposób na to, aby wszyscy uczestnicy, wiedzieli, że wspólnie biorą udział w tym samym programie. Jest to jeden z ważnych elementów tworzenia korzystnej atmosfery wokół programu, nadawania mu większej rangi.

Drugi wynik skłaniający do modyfikacji programu dotyczył niepożądanych reakcji części młodzieży uczestniczącej w Elementarzu. Ewaluacja wskazywała, że w obrębie klas ósmych u chłopców-uczestników programu nastąpił wzrost częstości picia alkoholu statystycznie większy niż w grupie porównawczej. Takiego zjawiska nie zanotowano wśród dziewcząt klas ósmych, jak również wśród chłopców i dziewcząt z klas siódmych. Nawiasem mówiąc ten wynik stanowi łaskomy kąsek dla przeciwników programu i jest przez nich wykorzystywany, chociaż w naszych publikacjach został on obłożony różnymi zastrzeżeniami. W gruncie rzeczy sugeruje on coś, co instruktorzy i realizatorzy Elementarza obserwowali już wcześniej – opór części młodzieży starszych klas (głównie chłopców pijących już dość często alkohol) wobec treści programu. Mechanizm tego oporu nie był przedmiotem naszych badań, ale można domniemywać, że działają tu mechanizmy obronne u uczniów często pijących. Pracując w starszych klasach realizatorzy Elementarza częściej narażają się na ryzyko powstawania takiego problemu. Wiadomo bowiem, że z wiekiem wzrasta liczba młodzieży często pijącej alkohol. W tej sytuacji postulowaliśmy ostrożność w upowszechnianiu programu w klasach ósmych i starszych. Problemy tego typu nie ujawniły się w klasach siódmych, w których jednocześnie odnotowano także cały szereg korzystnych efektów programu. Pozwoliło to nam na sformułowanie wniosku, że program może być z powodzeniem stosowany w klasach siódmych. Stosowanie tego programu w klasach młodszych wymagałoby naszym zdaniem znacznych jego modyfikacji, czyli dostosowania treści oraz metodyki programu do po-

trzeb i możliwości dzieci w wieku 10-12 lat. Instruktorzy Elementarza nie mieli wątpliwości, że działania profilaktyczne trzeba rozpoczynać wcześniej, zanim większość młodzieży przekroczy próg inicjacji alkoholowej. Informowali nas też o autorских próbach adaptacji programu na potrzeby młodszych klas. Wyniki ewaluacji umocniły w nich przekonanie o potrzebie wcześniejszego rozpoczynania pracy profilaktycznej.

Trzecia kwestia to włączanie takich programów jak „Noe + Elementarz” w nurt szerszej pracy środowiskowej. W przypadku Elementarza, wobec braku wyraźnego wpływu programów na częstość picia, sugerowaliśmy potrzebę podejmowania dalszych działań zmierzających do zwiększenia ich skuteczności. Jednym z rozwiązań, oprócz pewnych modyfikacji treści i metodyki, może być włączanie tych programów w szersze profilaktyczne działania środowiskowe. Właśnie taka sytuacja miała miejsce w 1995 roku w podwarszawskim Piastowie. Prowadzone wówczas badania skuteczności (3) sugerowały wpływ programu nie tylko na wiedzę uczestników, ale również na zamiar picia alkoholu w przyszłości i w pewnym zakresie na samą częstość picia. Warto dodać, że Elementarz realizowali wówczas wyjątkowo pieczołowicie przygotowani studenci pedagogiki. Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, co miało decydujące znaczenie dla tak dobrych wyników ewaluacji: świetni realizatorzy czy wzmocnienie efektów programu poprzez inne, równoległe prowadzone oddziaływania profilaktyczne? A może oba te aspekty równocześnie?

Rozwiązanie problemu ograniczonej skuteczności szkolnych programów profilaktycznych poprzez integrowanie ich z szerszymi działaniami środowiskowymi sugeruje wielu uznanych specjalistów w tej dziedzinie w kraju i na świecie. Podejście środowiskowe uwzględnia wiedzę na temat wieloczynnikowych uwarunkowań picia alkoholu i problemów z nim związanych. Stąd właśnie wynikają nadzieje na jego skuteczność. Kierując się tymi wskazaniem – wspólnie z A. Arendarską i B. Wolniewicz-Grzelak – przygotowaliśmy grupę około 30 instruktorów Elementarza do inicjowania pracy środowiskowej w społecznościach lokalnych. Podstawami tego szkolenia były nasze doświadczenia zebrane w toku dwuletniej realizacji Programu Zapobiegania Narkomanii „Odłot” oraz doświadczenia własne instruktorów Elementarza z pracy w gminnych komisjach rozwiązywania problemów alkoholowych lub innych strukturach i placówkach samorządowych. Nasza krótka współpraca zaowocowała wymiernymi efektami dla gmin, w których pracowali szkoleni przez nas instruktorzy.

Uogólniając zaprezentowane powyżej „studium przypadku” można powiedzieć, że ewaluacja programu profilaktycznego umożliwia podejmowanie działań zmierzających do:

- 1) wyeliminowania negatywnych efektów związanych z realizacją programu; w naszym przykładzie – poprzez ograniczenie kręgu odbiorców programu (do uczniów klas siódmych lub nieco młodszych);

- 2) zwiększania skuteczności programu poprzez:

- a) lepsze przygotowanie realizatorów programu – np. poprzez dyskusowanie wyników badań ewaluacyjnych;

b) zmiany w realizacji programu – w naszym przykładzie było to włączenie programu w nurt szerszych, środowiskowych oddziaływań profilaktycznych oraz integrowanie działań adresowanych do rodziców z działaniami wśród uczniów.

Ponadto możliwe są także inne sposoby spożytkowania wyników badań ewaluacyjnych, na przykład poprzez określone zmiany w treściach lub metodach wykorzystywanych w programie, zmiany w organizacji programu, rozbudowywanie programu, przykładowo o nową część realizowaną w kolejnym roku nauki szkolnej, itd.

Ewaluacja jako ocena wyników programu

Zagadnienie oceny wyników programów absorbuje nie tylko naukowców zajmujących się tą dziedziną czy autorów i realizatorów pomysłów na oddziaływania profilaktyczne. Pytania o skuteczność stawiają czasem także odbiorcy programów – rodzice, nauczyciele i pedagodzy, dziennikarze jako rzecznicy tzw. opinii publicznej oraz sponsorzy działań profilaktycznych. Można spotkać się z różnorodnymi oczekiwaniami w stosunku do skuteczności oddziaływań profilaktycznych. Problem oceny wyników programów profilaktyki alkoholowej ma więc, oprócz teoretycznego, także znacznie społeczne.

Główną miarą skuteczności programów profilaktyki alkoholowej, powszechnie przyjmowaną w badaniach (4, 6, 7, 8), jest wpływ programu na zachowania uczestników: częstość picia alkoholu, częstość upijania się lub występowania innych zachowań „problemowych” związanych z piciem alkoholu. Zakres tego wpływu, a więc i nasze oczekiwania co do skuteczności programu, wyznaczają dwa podstawowe wymiary: wielkość efektu, np. odsetek uczestników, na których program rzeczywiście wpływa oraz czas utrzymywania się efektów programu. **Największa skuteczność byłaby wtedy, gdyby program wpływał radykalnie na wszystkie bez wyjątku uczestniczące w nim osoby, a jego efekty utrzymywałyby się przez wiele lat po jego zakończeniu.** Minimum skuteczności z kolei ma miejsce wtedy, gdy uczestników badamy tuż po zakończeniu programu, a obserwowane pozytywne zmiany dają się w ogóle wykazać metodami statystycznymi (przekraczają próg istotności statystycznej).

Oprócz wpływu programu na zachowania uczestników istotne znaczenie w badaniach skuteczności mają także inne zmienne, takie jak wiedza, postawy i przekonania dotyczące picia, zamiar picia alkoholu w przyszłości, lub inne zmienne „pośredniczące”. Wiele badań wskazuje jednak, że wbrew obiegowym przekonaniom związku wiedzy i postaw z piciem alkoholu nie są jednoznaczne. Wielokrotnie na przykład stwierdzano, że posiadanie wiedzy na temat działania na człowieka alkoholu lub innych środków psychoaktywnych czy też wiedzy o konsekwencjach ich używania, a także zmiana postaw wobec picia alkoholu nie znajdują automatycznego odzwierciedlenia w zmniejszeniu częstości sięgania po te środki (1, 9, 14, 15). Stąd zasadnicze znaczenie dla oceny skuteczności programów profilaktyki alkoholowej ma badanie zmian dotyczących samego picia alkoholu.

Zmiany w różnych zmiennych pośredniczących mają dużą wagę, ale głównie wtedy, gdy potrafimy wykazać związek tych zmiennych ze wskaźnikami dotyczącymi

picia alkoholu. Przykładem może tu być intencja (zamiar) picia alkoholu w przyszłości, która wysoko koreluje z deklarowaną częstością picia alkoholu (9, 17, 19). To, że intencja może być traktowana nawet jako predyktor picia alkoholu ma uzasadnienie w teorii Ajzena i Fishbeina (5).

Oddzielną kategorię stanowią krótkotrwałe oddziaływania profilaktyczne, które mają z góry ograniczone cele: prelekcje ukierunkowane na przekaz wiedzy, kilkugodzinne programy, których celem jest ćwiczenie określonych umiejętności itp. Przyrost wiedzy u słuchaczy prelekcji, czy opanowanie ćwiczonych umiejętności będą w wystarczającym stopniu świadczyć o skuteczności tego typu oddziaływań. Pozostaje jednak pytanie, czy (lub kiedy) sensowne jest realizowanie oddziaływań profilaktycznych krótkotrwałych, które spełniają swoje cele, lecz nie gwarantują bezpośrednio osiągnięcia zasadniczego celu profilaktyki alkoholowej, jakim jest zmiana zachowań uczestników, czyli ograniczenie picia alkoholu.

Niewątpliwie chcielibyśmy, by skuteczność programów profilaktycznych była jak największa. Wydaje się pożądane, by takie cele przyświecały autorom i realizatorom programów. Daje to nadzieje na powstawanie i wdrażanie coraz lepszych programów profilaktyki alkoholowej o rosnącej skuteczności. Sądzymy jednak, że wymagania co do skuteczności związane z finansowaniem programów powinny być bliższe raczej minimum skuteczności. Dlaczego? Otóż można przywołać tu dwa podstawowe argumenty.

Po pierwsze, jak pokazują przeglądy badań ewaluacyjnych (6, 8, 13, 14, 15) **wykazanie nie tylko dużego, ale jakiegokolwiek wpływu programu profilaktyki alkoholowej na zachowania (np. częstość picia) uczestników jest bardzo trudne i udaje się tylko w przypadku nielicznych programów.** Tłumaczy się to dość powszechną społeczną akceptacją picia alkoholu. W przypadku problemu palenia tytoniu i używania narkotyków akceptacja ta jest mniejsza, a efekty programów profilaktycznych – wyraźniejsze. Nie są one jednak nigdy na tyle duże, by obejmowały wszystkich uczestników – aby na przykład wszyscy uczestnicy programu antynikotynowego zrezygnowali na zawsze z palenia tytoniu. Z tej perspektywy patrząc, oczekiwanie radykalnego wpływu programu profilaktyki alkoholowej na wszystkich jego uczestników jest oczywiście nierealistyczne. Takich programów nie tylko w Polsce ale i na świecie po prostu nie ma.

Warto w tym miejscu dodać, że powyższe wnioski nie dotyczą jedynie szkolnych programów profilaktycznych. W pracach przeglądowych zajmowano się bowiem analizą skuteczności całego spektrum realizowanych w świecie działań dotyczących profilaktyki alkoholowej. Ich założenia odwoływały się do różnych modeli teoretycznych, akcentujących wagę wiedzy odbiorców programów, różnorodne umiejętności osobiste: intra- i interpersonalne, przeciwstawianie się różnym wpływom społecznym skłaniającym do używania oraz inne umiejętności „życiowe”, alternatywne formy spędzania czasu wolnego etc.

Zwykle w badaniach zmiany wśród uczestników programu ocenia się względem grupy porównawczej. W związku z tym o skuteczności programu świadczyć może nie tylko spadek częstości picia wśród uczestników programu i wzrost lub brak zmian

w częstotliwości picia w grupie porównawczej. Może być też na przykład tak, że sytuacja pogarsza się w obu grupach, ale wzrost częstotliwości picia wśród uczestników programu jest relatywnie mniejszy. Jak wyjaśnić tego typu zmiany? Otóż mamy do czynienia z dynamicznym wzrostem częstotliwości picia alkoholu wraz z wiekiem młodzieży. Znaczące zmiany można obserwować nawet w odstępie kilku miesięcy. Oddziaływania profilaktyczne skierowane są więc „pod prąd” silnej tendencji do wzrostu częstotliwości picia, na którą składa się wiele różnych czynników (9). Oczywiście spadek częstotliwości picia alkoholu to efekt o najbardziej pożądanej jakości. Niemniej uzyskanie w badaniach quasi-eksperymentalnych jakichkolwiek istotnych statystycznie zmian w częstotliwości picia świadczących na korzyść programu należy traktować w tej dziedzinie jako duży sukces.

Druga trudność wiąże się z tym, że „niewątpliwa skuteczność” oznacza dobre udokumentowanie efektów programu, czyli spełnianie przez badania wysokich standardów metodologicznych. Tymczasem badania skuteczności programów profilaktyki alkoholowej natrafiają tu na duże problemy. Wynikają one głównie stąd, że prowadzone są w warunkach naturalnych, a nie w laboratorium, gdzie łatwiej można kontrolować wpływ różnych czynników zakłócających oddziaływania. Bardzo ciekawe, wręcz spektakularne informacje na ten temat przynosi przegląd badań dokonany niedawno przez naukowców brytyjskich (6). Autorzy podjęli się ambitnego zadania – analizy wszystkich dostępnych prac badawczych poświęconych skuteczności programów profilaktyki alkoholowej. Poszukiwali prac z całego świata w elektronicznych bazach danych, czasopismach naukowych i znaczących ośrodkach prowadzących tego typu badania. Znaleźli około 500 prac badawczych pochodzących z lat 1966-1995. Ponieważ interesowały ich głównie „niewątpliwe efekty”, prace te poddali trzyetapowej analizie poprawności metodologicznej. **Jedynie 10 spośród nich spełniło wszystkie kryteria poprawności metodologicznej!** 33 prace badawcze (49 tytułów publikacji) miały pewne niedostatki, ale nie budziły podstawowych zastrzeżeń, np. grupy eksperymentalna i kontrolna były dobrane losowo, warunki badania świadczyły o rzetelności zbieranych danych, badane efekty dotyczyły zmian w zachowaniach itp. Spośród tej grupy tylko jedna publikacja mówiła o efektach utrzymujących się 3 lata od zakończenia programu. Pięć publikacji donosiło o tym, że efekty programu utrzymywały się od 1 do 3 lat, a 16 publikacji mówiło jedynie o krótkotrwałych efektach programu (do jednego roku). Pozostała część publikacji (27 prac) informowała o braku skuteczności programów, a czasem nawet o niespodziewanych negatywnych efektach.

Z cytowanych przeglądów badań wynika kilka ważnych wniosków dla naszej dyskusji o standardach skuteczności programów profilaktyki alkoholowej:

1) stan profilaktyki alkoholowej nie jest zadowalający i wymaga rozwoju zarówno samych programów, jak i ich badań – także w Polsce; rozwój nie nastąpi bez inwestowania w dobrze rokujące pomysły na działania profilaktyczne i ich badanie (tak jak na przykład miało to miejsce w przypadku „Elementarza” i „Noe”);

2) **programy profilaktyki alkoholowej powinny realizować swój zasadniczy cel: ograniczenie rozmiarów spożycia alkoholu lub negatywnych konsekwencji z**

tym związanych; **realistyczne**, choć niełatwe do spełnienia, **jest oczekiwanie, że program przyniesie przynajmniej krótkotrwały efekt w postaci zmian w zachowaniach uczestników** badanych przed programem i w niedługim czasie po jego zakończeniu;

3) efekty długotrwałe nie powinny być traktowane jako standard, bo są w świecie niezwykle rzadkością; nie znaczy to oczywiście, że autorzy programów czy badacze nie powinni się nimi zajmować i dążyć do ich osiągnięcia;

4) warto inwestować przede wszystkim w badania spełniające podstawowe standardy metodologiczne; wymaga to niestety pewnego podporządkowania działań profilaktycznych procesowi badawczemu i zapewnienia finansowania dla całego takiego przedsięwzięcia;

5) oceniając skuteczność programu trzeba brać pod uwagę jednocześnie zastosowaną procedurę badań i stopień jej poprawności metodologicznej.

Jak w takim kontekście ocenić skuteczność programu „Noe + Elementarz”? Przede wszystkim należy stwierdzić, że brak losowego doboru grup eksperymentalnej i porównawczej w badaniach nie pozwala na formułowanie radykalnych ocen skuteczności programu, co sygnalizowano w artykułach na ten temat (1, 2). Przeprowadzona ewaluacja dostarczyła jednak sporej puli danych o programie. Pokazała zarówno korzystne zmiany, których można spodziewać się u uczniów, jak i ograniczenia skuteczności podejmowanych działań profilaktycznych. Ślady potencjalnego wpływu programu na częstość picia alkoholu przez uczestników ujawniły się jedynie w określonych warunkach realizacji programu, gdy był on częścią oddziaływań o charakterze środowiskowym, a realizatorami „Elementarza” byli pieczęłowicze przygotowani studenci pedagogiki (w odróżnieniu od rutynowych realizacji prowadzonych przez nauczycieli).

Prawdopodobnie za przyczyną naszych publikacji pojawiały się czasem publiczne wypowiedzi krytykujące efekty omawianych programów (np. „«Odlot» w szkole”, Gazeta Pomorska, 22.11.1997). Ich kontekst – dyskusja prasowa na temat priorytetów bydgoskich władz samorządowych wobec finansowania działań profilaktycznych – wskazywał na to, że krytyczne głosy są elementem walki o samorządowe fundusze. To że publikacje na temat skuteczności programów profilaktycznych mogą czasem uaktywnić przeciwników, trzeba chyba traktować jako rzecz naturalną w warunkach konkurencji rynkowej. Krytyka, o ile jest rzetelna i wyważona, może przynosić wiele korzyści i sprzyjać lepszej jakości propozycji działań profilaktycznych. Jednak poddawanie programu ewaluacji nieodłącznie wiąże się z pewnym ryzykiem (10).

Ocena programu nie jest pełna, jeśli nie uwzględnia celów, jakie chcą osiągnąć jego autorzy. W przypadku Elementarza i Noe ważnym celem było szerokie upowszechnienie działań profilaktycznych w szkołach. Nasze badania nie dotyczyły tych aspektów realizacji programu. Jednak informacje z wielu źródeł świadczą o tym, że oba programy spełniły ważną rolę w rozwoju krajowych działań profilaktycznych i osiągnęły związane z tym cele. Powstała kilkutyśięczna kadra (głównie realizatorzy i instruktorzy Elementarza) dysponująca doświadczeniem w pracy profilaktycznej, a także sprawny system ich szkolenia. Kilkaset tysięcy uczniów rocznie obejmowa-

nych jest oddziaływaniami profilaktycznymi (11, 12). Została utworzona droga, po której będzie łatwiej podążać realizatorom kolejnych programów profilaktycznych. Poddając swoje programy badaniom ewaluacyjnym autorzy programów „Noe + Elementarz” wyznaczyli pewien standard dla innych programów profilaktycznych szeroko upowszechnianych w kraju.

STRESZCZENIE

Na przykładzie doświadczeń związanych z wykorzystaniem wyników badań programu „Noe + Elementarz” omówiono podstawowe funkcje ewaluacji programów profilaktycznych: poznawanie i doskonalenie programów oraz kontrolowanie ich skuteczności. W szczególności ewaluacja może przyczynić się do:

- wyeliminowania niepożądanych efektów związanych z realizacją programu;
- lepszego przygotowania realizatorów programu;
- wprowadzenia potrzebnych zmian w treściach lub organizacji programu.

Ewaluację prowadzi się także po to, aby ocenić skuteczność programu. Wpływ oddziaływań profilaktycznych na zachowanie uczestników (np. częstość picia alkoholu) jest najważniejszą, powszechnie przyjmowaną przez badaczy miarą skuteczności programów profilaktycznych. Oceniając skuteczność stosuje się także wskaźniki pośrednio związane z piciem alkoholu. Należą do nich intencje, postawy, przekonania, wiedza i umiejętności.

Ocena skuteczności programów profilaktyki alkoholowej, jak wiele innych ocen, ma swój punkt odniesienia. Stanowią go wyniki uzyskiwane przez inne tego typu programy w kraju i na świecie. Przeglądy badań ewaluacyjnych pokazują, że istnieje niewiele programów profilaktycznych o dostatecznie udokumentowanej wysokiej skuteczności. Do zupełnych wyjątków należą programy, których pozytywne efekty utrzymują się przez kilka lat od zakończenia realizacji. W tej sytuacji wymagania wobec różnych krajowych działań profilaktycznych nie powinny być zbyt wygórowane. Można jednak oczekiwać, że:

- 1) upowszechniane w kraju programy będą poddawane ewaluacji;
- 2) badania ewaluacyjne spełniać będą podstawowe wymagania metodologiczne;
- 3) szeroko upowszechniane programy będą skuteczne; chodzi tu o minimalną skuteczność, w postaci choćby krótkotrwałego, ale istotnego statystycznie wpływu programu na zachowania odbiorców.

Znowelizowana ustawa „O wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi” zobowiązuje władze gminne do większej odpowiedzialności za rozwiązywanie problemów alkoholowych i jednocześnie stwarza warunki dla finansowania programów profilaktycznych. Sprzyja to rozwojowi działań profilaktycznych, ale jednocześnie rodzi obawy, czy fundusze gwarantowane przez ustawodawcę będą właściwie wykorzystywane. Świadczą o tym doniesienia z realizacji ustawy w 1997 roku (16). Ewaluacja działań profilaktycznych podejmowanych przez samorządy może przyczynić się do lepszego wykorzystania tych funduszy. Już teraz można oczekiwać od realizatorów programów profilaktycznych choćby najprostszych elementów ewa-

luacji, dotyczących stopnia realizacji programu, odbioru i oceny programu przez uczestników itp.

Według naszego rozeznania krajowa oferta programów profilaktyki alkoholowej o sprawdzonej skuteczności jest aktualnie dość wąska. Ogranicza się zaledwie do kilku programów. W tej sytuacji potrzebne jest przede wszystkim poszerzenie krajowej oferty o dobre, skuteczne programy. Może temu służyć finansowanie przedsięwzięć polegających na tworzeniu nowych programów lub adaptacji dobrych zagranicznych programów o zbadanej skuteczności i w końcu doskonalenie już istniejących programów, takich jak na przykład Elementarz. Szczególnie godne polecenia jest inwestowanie w programy środowiskowe, które oprócz uczniów i nauczycieli angażują także inne osoby i instytucje w środowisku lokalnym.

Opracowywaniu programów powinny od początku towarzyszyć badania ewaluacyjne. Spełnienie tego postulatu umożliwia bowiem wykorzystanie wiedzy wynikającej z badań już w trakcie opracowywania programu oraz poznanie możliwości, jakie daje program, zanim zostanie wdrożony na szerszą skalę. W efekcie społeczności lokalne i działające na ich terenie organizacje społeczne, samorządy i instytucje oświatowe, miałyby możliwość korzystania z szerszej puli dobrych i sprawdzonych pomysłów na działania profilaktyczne.

Słowa kluczowe: ewaluacja, alkohol, programy profilaktyczne, młodzież szkolna

Krzysztof Bobrowski, Krzysztof Ostaszewski

Outcomes of the evaluative studies on the alcohol prevention program „Noah + Second Primer” as an example of the evaluation functions.

SUMMARY

Basic functions of prevention programs evaluation: getting acquainted with programs and improving them, as well as controlling their efficacy, are discussed on the example of the authors' experiences with the implementation of results of their research on the „Noah + Second Primer” program.

In particular, evaluation may contribute to:

- elimination of undesirable effects related to the program implementation;
- better training of the program implementers;
- introduction of required changes in the program contents or organization.

Evaluation serves also to assess the program efficacy. The effect of prevention interventions on the participants' behavior (e.g. on frequency of their alcohol drinking) is the most important, generally accepted measure of prevention programs effectiveness. In the assessment of effectiveness also indices indirectly related to alcohol drinking are used. These include intentions, attitudes, beliefs, knowledge and skills.

Evaluation of alcohol prevention programs effectiveness, like many other assessments, has its frame of reference in the form of outcomes obtained in other such programs in the country and abroad. Reviews of outcome studies suggest that there

are rather few prevention programs with a satisfactorily documented high efficacy. Programs whose positive outcomes have lasted over a follow-up period of some years since the program completion may be regarded as rare exceptions. Under the circumstances, requirements set before various preventive actions in the country should not be too strict. However, the following expectations should be met:

- 1) programs disseminated nationwide should be evaluated;
- 2) evaluation studies will fulfill basic methodological requirements;
- 3) widely disseminated programs will be effective. A minimal effectiveness is meant here, in the form of at least short-term, but statistically significant effect of the program on recipients' behaviors.

The revised Act on „Upbringing in Sobriety and Counteracting Alcoholism” holds local (communal) authorities responsible for solving alcohol problems and at the same time provides conditions for financing prevention programs. This seems to promote prevention activities, but simultaneously gives rise to doubts whether the funds guaranteed by legislators will be used appropriately. Reports on the Act implementation in 1997 (16) seem to justify such doubts. Evaluation of preventive activities undertaken by local self-governments may contribute to making a better use of the funds. Prevention programs implementers may be expected even now to introduce the most basic forms of evaluation, concerning the extent of the program implementation, the program reception and rating by the participants, etc.

As far as we know the range of alcohol prevention programs currently offered in Poland is rather narrow, being limited to a few programs only. What is needed in the situation consists, above all, in a greater variety of good, effective programs offered. This may be attained through financing the development of new original programs, adaptation of good foreign programs of well-known, evaluated efficacy, or finally, improvement of already existing programs such as e.g. the „Primer”. Our special recommendation goes for the investment in community programs involving not only students and teachers, but also other people and institutions in the local community.

Development of prevention programs should be accompanied from the very beginning by evaluation research. Fulfillment of this postulate allows to make use of knowledge yielded by research conducted during the program development and assessment of its potential before the program is widely implemented. In consequence, local communities, as well as social organizations, self-governments, and educational institutions working on their territory would have access to a wider range of good and verified ideas for prevention programs.

Key words: evaluation, alcohol, prevention programs, school children

PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K., Ostaszewski K. (1997): „*Noe + Drugi Elementarz*”. *Ewaluacja programu profilaktyki alkoholowej*, *Alkoholizm i Narkomania*, 1/26, 67-88.

2. Bobrowski K., Ostaszewski K., (1997): *Ocena skuteczności programu profilaktyki alkoholowej „Noe + Drugi Elementarz”*, Problemy Alkoholizmu, 7 (496), 6-9.
3. Bobrowski K. (1995): *Raport z analizy wyników badań nad skutecznością programu profilaktycznego „Drugiego Elementarza czyli Program Siedmiu Kroków”*, Piastów -Brwinów, maszynopis, IPiN.
4. Boyd G. (1995): *Badania ewaluacyjne w USA. Problemy metodologiczne*, Alkoholizm i Narkomania, 2/19, 9-35.
5. Fishbein M., Ajzen I. (1975): *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*, Reading, Maddison-Wesley.
6. Foxcroft D., Lister-Sharp D., Lowe G. (1997): *Alcohol misuse prevention for young people: a systematic review reveals methodological concerns and lack of reliable evidence of effectiveness*, Addiction 92 (5), 531-537.
7. Grzelak J., Wolniewicz-Grzelak B. (1993): *Ocena efektywności programów profilaktycznych. Perspektywa metodologiczna*. Alkoholizm i Narkomania, 13, 70-112.
8. Hansen W. (1992): *School-based substance prevention; a review of the state of the art in curriculum*, 1980-1990, Health Education Research, vol. 7 nr 3, 403-430.
9. Hansen W., Rose L., Dryfoos J. (1993): *Casual Factors, Interventions and Policy Considerations in School- based Substance Abuse Prevention*. Report Submitted to Office of Technology Assessment United States Congress, Washington, D.C., University of Michigan.
10. Hawkins J., Netherhood B. (1994): *Podręcznik ewaluacji programów profilaktycznych*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa-Olsztyn.
11. PARPA (1996): *Sprawozdanie z realizacji ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi w okresie od 1 stycznia 1994 do 31 grudnia 1995 roku*, Warszawa.
12. PARPA (1998): *Alkohol a zdrowie. Profilaktyka i rozwiązywanie problemów alkoholowych w Polsce w 1997 roku*, Warszawa.
13. *Prevention of Alcohol Problems, Ninth Special Report to the U.S. Congress on Alcohol and Health*, June 1997, U.S. Department of Health and Human Services, Public Health Service, NIAAA, Chapter 9, 301-327.
14. Schaps E. i inni (1981): *A review of 127 drug abuse prevention programs evaluations*, Journal of Drug Issues, 11 (1), 17-43.
15. Tobler N. (1986): *Meta-analysis of 143 adolescent drug prevention programs: quantitative outcome results of program participants compared to control or comparison group*, Journal of Drug Issues, 16 (4), 537-567.
16. Warda A. (1998): *Czy samorządy są samorządne*, Świat Problemów, 8-9 (67-68), 12-17.
17. Williams C.L. i inni (1995): *Development, Reliability and Validity of Self-Report Alcohol-Use Measures with Young Adolescents*, Journal on Child & Adolescent Substance Abuse, 4 (3).
18. Wojcieszek K. (1997): *Uchylone okno...* Remedium, 7-8 (53-54), 39-45.
19. Wolniewicz-Grzelak B., Grzelak J. (1996): *Skale do badań skuteczności edukacyjnych, alkoholowych programów profilaktycznych*, Alkoholizm i Narkomania, 3/24, 343-360.